

بررسی قابلیت‌های فضای معماری برای ایجاد بستر پاسخ‌گویی به نیازهای انسان از منظر اسلام مطالعه موردی: خانه‌های زینت‌الملک شیراز و بروجردی‌های کاشان

عبدالحمید نقره کار^۱، فرهنگ مظفر^۲، سمانه تقدیر^۳

^۱ دانشیار معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران

^۲ دانشیار معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران

^۳ دانشجوی دکترای معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران

تاریخ پذیرش: ۹۳/۰۱/۲۰

(تاریخ دریافت: ۹۳/۸/۱۰)

چکیده

بنا بر نظر پژوهشگران حوزه طراحی محیط، آن‌چنان که لازم است به مقوله قابلیت‌های فضای معماری برای پاسخ‌گویی به نیازهای انسان پرداخته نشده است. مقاله حاضر با مد نظر قرار دادن آخرین دستاوردهای پژوهشی پیرامون این موضوع، به دنبال شناخت مدلی جامع و کاربردی از نیازهای انسان و سطوح قابلیت‌های فضای معماری برای بسترسازی برای احنای نیازهای او از منظر اسلام است. برای این منظور مروری بر مهم‌ترین دیدگاه‌های اسلامی پیرامون موضوع انجام گرفت. ابتدا با مقایسه تطبیقی، اطلاعات به‌دست آمده درباره نیازهای انسان طبقه‌بندی شد و با محور قرار دادن تعریف امام علی (ع) از مراتب نفس انسان مدلی از نیازهای انسان در تناظر با مراتب نفس او ارائه گردید. با توجه به یافته‌ها و با استفاده از روش استنباط و استدلال منطقی، قابلیت‌های فضای معماری در چهار سطح متناظر با نیازهای چهارگانه انسان (نیازهای مادی، روانی، عقلانی و روحانی) تعریف شد و در مرحله بعد با توجه به آموزه‌های اسلامی، نمونه‌هایی از راهبردهای مفهومی و راه کارهای عملی برای ایجاد قابلیت‌های چهارگانه در فضای معماری ارائه شده است. سپس برای بررسی قابلیت اجرایی و تحقق‌پذیری راه کارهای ارائه شده و نقش آن‌ها در خلق آثار معماری ماندگار، دو نمونه از آثار معماری ایران که شایستگی آن‌ها مورد تأیید متخصصان حوزه معماری است (خانه زینت‌الملک شیراز و بروجردی‌های کاشان) مورد مطالعه قرار گرفت و راه کارهای ارائه شده در آن‌ها بازخوانی شده است. در نهایت براساس دستاوردهای این پژوهش می‌توان مطرح نمود که فضای معماری می‌تواند چهار سطح قابلیت متناظر با نیازهای چهارگانه انسان ایجاد نماید. اما نکته مهم این است که فضای معماری قابلیت دارد نیازهای مادی و روانی انسان را به صورت نسبی تأمین نماید، اما تنها می‌تواند بستری برای تأمین نیازهای عقلانی و روحانی او فراهم آورد، زیرا سیر تکامل انسان‌ها امری آگاهانه و اختیاری است.

واژگان کلیدی: معماری، قابلیت محیط، نفس انسان، نیازهای انسان، اسلام.

روش استنباط و استدلال منطقی به طبقه‌بندی جامع‌تری از نیازهای انسان و ابعاد محیطی و قابلیت‌های آن دست یابد. زیرا علی‌رغم تلاش‌های صورت گرفته «هنوز مدل کاملی از ظرفیت‌ها و استعدادهای انسان و همچنین نیازهای او و رابطه آن‌ها با طراحی محیط مصنوع، در اختیار قرار ندارد» (مطلبی، ۱۳۸۵).

آن چه در نهایت، این پژوهش بیان می‌دارد این است که انسان چهار سطح نیاز متناسب با ساحات حیات خود دارد و محیط نیز متناظر با آن از چهار لایه قابلیت برخوردار است. لذا به منظور کاربردی نمودن این دستاورد، پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه معماری اسلامی مطالعه شده و نمونه‌هایی از راهبردهای مفهومی و راه کارهای عملی برای ایجاد چهار سطح قابلیت در فضای معماری به منظور بسترسازی برای پاسخ‌گویی به نیازهای چهارگانه انسان ارائه گردیده است. با بازخوانی این قابلیت‌ها در دو نمونه از خانه‌های سنتی با معماری شایسته (خانه زینت‌الملک شیراز و خانه بروجرودی‌های کاشان) این فرضیه را به اثبات رسانده است که معمار می‌تواند در فضای معماری چهار سطح قابلیت متناسب با چهار ساحت وجودی انسان ایجاد نماید تا بستر و زمینه رشد و تعالی او را فراهم آورد و در نهایت موفق به خلق اثری با هویت کارآمد و ماندگار شود.

پیشینه موضوع

رابطه محیط و قابلیت‌های آن در تناظر با نیازهای انسان
در یک تبیین مناسب از رابطه قابلیت‌های محیط و پاسخ‌گویی به نیازهای انسان، اولین گام داشتن تعریفی مناسب از ارکان این رابطه است. در تعریف هستی و محیط پیرامون انسان، در اکثر مواقع صاحب‌نظران و روان‌شناسان محیطی به تعاریف جزئی پرداخته‌اند. آن‌ها کم‌تر بر اساس دیدگاهی فلسفی، هستی (محیط) و ابعاد تأثیرگذار و نحوه تعامل و ادراک آن توسط انسان را تعریف کرده‌اند. و فقدان این نگرش لطمات زیادی به حوزه طراحی محیط، اعم از معماری و شهرسازی، وارد نموده است. به طور مثال جغرافی دانان زمین و آب و هوا، روان‌شناسان مردم و شخصیت فردی آن‌ها، جامعه‌شناسان سازمان‌های اجتماعی و فرآیندها و معماران ساختمان‌ها و محیط‌های باز و منظر را محیط تعریف می‌کنند. هر کدام از این تعاریف و طبقه‌بندی‌ها به مقاصدی که از محیط انتظار می‌رود، ربط دارند (Porteous, 1977).

نکته اصلی در طبقه‌بندی معانی‌ای که برای محیط ارائه می‌شود، تمایز بین جهان واقعی، حقیقی یا عینی اطراف انسان و جهان پدیدارشناختی است که خودآگاه یا ناخودآگاه الگوهای رفتار و واکنش‌های روحی مردم را تحت تأثیر قرار می‌دهند (لنگ، ۱۳۸۸: ۸۷). با توجه به مبنای نظری متفاوت صاحب‌نظران این حوزه، تعاریفی که از محیط ارائه شده متفاوت است و از جامعیت برخوردار نیست. اما در تعریفی کلی می‌شود گفت محیط ساخته شده مجموعه‌ای از انطباق‌پذیری‌هاست که انسان با محیط‌های جغرافیایی و فرهنگی ایجاد می‌کند. دلیل ایجاد این تغییرات، پاسخ‌گویی بهتر محیط‌های جغرافیایی، زنده و فرهنگی

موضوع رابطه انسان و محیط به خصوص ساختاربخشی علمی به این رابطه و چگونگی بازتاب آن به زبان معماری و شهرسازی، دغدغه بسیاری از طراحان و پژوهشگران این حوزه بوده است. برای دستیابی به تعریفی مناسب از این مقوله، شناخت جامع از انسان و ویژگی‌های محیط پیرامون او و چگونگی برقراری ارتباط بین این دو، مسأله‌ای مهم است. پژوهشگران این حوزه اعتقاد دارند علی‌رغم پژوهش‌های انجام شده «کاستی بسیاری در دیدگاه‌های فکری طراحی، درک عمومی و پیچیدگی‌های زندگی و قابلیت‌های الگوهای محیط ساخته شده برای تأمین نیازهای انسان وجود دارد. و متأسفانه نتیجه‌گیری راجع به کارکرد یک طرح خاص بیش‌تر از تجربه علی محیط به دست می‌آید تا از بدنه دانش منظم و سازمان یافته»؛ به عبارتی «پایه معرفتی و مبنای نظری هر حرفه‌ای نیاز به یک ساختار اولیه قوی دارد. در حال حاضر اساس مبنای نظری معماری بر دیدگاه‌های افراد معمار یا مکاتب فکری معماری استوار است» (لنگ، ۱۳۸۸: ۱۳). اما در زمینه جهان‌بینی آن‌ها و معیارهای نظری ایشان کم‌تر مطالبی ارائه شده است. این مسأله مانع نقد و ارزیابی دیدگاه‌ها شده و از دستیابی به یک ساختار نظری پایه جلوگیری کرده است.

با وجود این که در دهه‌های اخیر پژوهش‌های فراوانی در زمینه دانش‌های بنیانی حوزه طراحی محیط انجام شده، اما هنوز معارف منسجمی تدوین نشده است و شاید بتوان گفت مهم‌ترین ضعف ساختاری این پژوهش‌ها عدم مراجعه به مبنای ارائه شده در مکاتب الهی است که اصولی حقیقی و خط‌ناپذیرند و استفاده صرف از دانش تجربی، نسبی و خط‌پذیر است.

بیان مساله و روش تحقیق

نبود مدل جامع از انسان و نیازهای او بر اساس دیدگاه فلسفی و نظری مشخص از یک سو و عدم شناخت جامع از سطوح قابلیت‌های محیط و چگونگی ادراک آن توسط انسان و رابطه آن با نیازهای انسانی از دیگر سو، سبب ضعف نظریه‌های طراحی و کیفیت پایین فضاهای معماری شده است. این مقاله قصد دارد با رویکرد اسلامی به نیازهای انسان و قابلیت‌های محیط و تبیین رابطه این دو بتواند بستری برای خلق فضای معماری شایسته فراهم آورد.

برای آن که بتوان به تبیین رابطه‌ای دقیق بین انسان و محیط پرداخت لازم است به این سؤال‌ها پاسخ داده شود: نیازهای انسان کدام است؟ محیط دارای چه قابلیت‌هایی است و در چه سطوحی توان بسترسازی برای پاسخ‌گویی به نیازها و خواست‌های انسان را دارد و انسان چگونه با محیط ارتباط برقرار می‌نماید؟ لذا مسأله اصلی این پژوهش شناخت نیازهای انسان و قابلیت‌های محیط در پاسخ‌گویی به آن‌ها در نظر گرفته شده و سعی نموده است با مد نظر قراردادن نتایج پژوهش‌های صورت گرفته در این حوزه (مازلو، ۱۳۷۴ و ۱۳۷۵؛ لنگ، ۱۳۸۸؛ Motalebi, 1998؛ نقی‌زاده، ۱۳۸۲)، با مراجعه به منابع اسلامی با مقایسه‌ای تطبیقی و با استفاده از

به مقاصد انسانی است. این تغییرات بازتاب باورها، نگرش‌ها و امکانات زمانی خاص هستند و الگوهایی را برای آینده فراهم می‌آورند (پیشین: ۹۳).

مطالعات انجام شده بر روی قابلیت‌های محیط نشان می‌دهد محیط برای تأمین تجربه‌ها و رفتارهای انسان توان بالقوه‌ای دارد. انسان از طریق تعامل با محیط و تغییر در قابلیت‌های آن و متکی بر انگیزه‌های درونی خود سعی در دستیابی به نیازهای خویش دارد و از طریق تغییرات در سطوح محیط کالبدی و قابلیت‌های آن می‌تواند به محیط معنا بخشد (Motalebi, 1998). «از منظر جیمز گیبسون (۱۹۷۹) قابلیت‌های محیط آن چیزی است که محیط به موجود زنده ارائه کرده و به او پیشنهاد می‌نماید. تئوری «قابلیت‌ها» برخلاف سایر تئوری‌های ادراک محیطی در روان‌شناسی چون تئوری ادراک فرم در روان‌شناسی گشتالت که اصالت را به ادراک فرم وامی‌گذارد و در عوض به ادراک عملکرد یک شیء به جای فرم آن تأکید می‌ورزد. از این رو به جای این که ادراک فرم اولیه‌ترین استعداد ذاتی در انسان به شمار رود، معتقد است که نظام هوشمند ادراکی انسان متشکل از حواس بینایی، شنوایی، بویایی، چشایی و عضلانی است که در جهت فهم پدیده‌های مادی و رویدادهای غیرمادی اولیه‌ترین استعداد ذاتی انسان جهت درک پدیده‌ها به شمار می‌رود» (مطلبی، ۱۳۸۵: ۵۷).

سطوح قابلیت‌های محیط

بر اساس پژوهش‌های صورت گرفته در این حوزه می‌توان گفت در محیط ساخته شده و به طور خاص در معماری، سطوح مختلفی از قابلیت‌های محیطی را در نسبت با نیازهای انسانی می‌توان تشخیص داد. در یکی از طبقه‌بندی‌های مناسب که در این زمینه بیان شده سه سطح از قابلیت در محیط ساخته شده و معماری توسط ادراک‌کننده قابل تفکیک و تشخیص است (مطلبی، ۱۳۸۰: ۱۰۰). این قابلیت‌ها عبارتند از: قابلیت‌هایی که مردم نیاز دارند تا به گونه‌ای فیزیکی با محیط تعامل پیدا کنند. این تعامل فیزیکی یا کالبدی نیازهای اساسی مردم را چون راه رفتن، خوردن، خوابیدن و غیره تأمین می‌نماید. دوم قابلیت‌هایی که مردم برای ارتباطات و تعاملات اجتماعی و ارتباط میان فردی بدان نیازمندند. در این سطح قابلیت‌های فضاهای معماری واسطه‌ای برای رمزگذاری و رمزگشایی است. دسته سوم قابلیت‌هایی است که مردم برای ارضای خواهش‌ها، تعاملات نمادین و رمزگونه به همراه ویژگی‌های فرهنگی و روحانی از محیط انتظار دارند.

باید این نکته را متذکر شد که تمامی قابلیت‌های بالقوه محیط توسط مردم ادراک نمی‌شوند، و از تمام قابلیت‌های ادراک شده نیز ممکن است مردم استفاده نکنند (مطلبی، ۱۳۸۵: ۵۸ و لنگ، ۱۳۸۸: ۹۱). بنابراین قابلیت‌های بالقوه زیادی در سطوح مختلف در محیط معماری وجود دارد و همبستگی بسیار قدرتمندی بین این قابلیت‌ها با خواهش‌ها و خواست‌های انسانی ملاحظه می‌شود (Motalebi, 1998). لذا استفاده از این قابلیت‌ها بستگی به شایستگی‌های روحی، روانی و زیست‌شناختی اشخاص و استفاده‌کنندگان از آن قابلیت‌ها خواهد داشت (لنگ، ۱۳۸۸).

مبانی نظری پژوهش

در این قسمت سعی شده است تعاریف مناسبی از انسان، ظرفیت‌ها و نیازهای او و محیط و قابلیت‌های آن بر اساس دیدگاه اسلامی با تأکید بر دیدگاه حکمت متعالیه که شالوده نظری این پژوهش است، ارائه گردد. تا بر اساس آن بتوان رابطه میان پاسخ‌گویی به نیازهای انسان و قابلیت‌های محیط را دقیق‌تر بیان نمود.

تعریف انسان و نیازهای او

از آنجایی که انسان با توجه به نیازها، ارزش‌ها و هدف‌های خود محیط را دگرگون می‌کند و به طور متقابل تحت تأثیر محیط دگرگون شده قرار می‌گیرد (مرتضوی، ۱۳۸۰: ۲). توجه ویژه به استعدادها بالقوه و نیازهای انسان برای طراحان محیط، امری مهم و ضروری است. پیش از معرفی انسان و نیازهای او از منظر اسلام لازم است اشاره شود، در حوزه مطالعات روان‌شناسی، دیدگاه‌ها و نظریه‌های مختلفی نسبت به ماهیت انسان وجود دارد و برای تعریف نیازهای انسانی مدل‌هایی تدوین شده است (Fromm 1950, 1938; Eric-son 1950; Maslow 1943, 1954; H. Murray A. Leighton 1959). اما در حال حاضر «هرم نیازهای سلسله مراتبی مازلو» (مازلو، ۱۹۷۱) بیش‌تر مورد استفاده طراحان محیطی قرار می‌گیرد. او در زمینه انگیزش انسان، نظری ارائه می‌کند که در آن بین نیازهای زیستی، مانند گرسنگی، خواب، تشنگی، ایمنی و نیازهای روان‌شناختی، هم‌چون عزت نفس، عواطف و تعلق خاطر تفاوت قائل می‌شود و معتقد است دسته اول، احتیاجات اساسی و دسته دوم احتیاجات ماورای جسمی (متعالی) هستند. همان‌طور که ما نمی‌توانیم به عنوان اندام‌واره زیستی بدون غذا و آب زندگی کنیم، نمی‌توانیم به عنوان اندام‌واره روان‌شناختی بدون ارضای نیازهای دیگر به طور کامل رشد کنیم. زیرا احتیاجات اساسی جبران‌کننده کمبودها، و احتیاجات متعالی باعث رشد و تکامل آدمی است. این در حالی است که سایر روان‌شناسان بیش‌تر به نیازهای زیستی پرداخته‌اند و نظریه‌هایی ارائه کرده‌اند که بر اساس آن‌ها انسان فقط به کمبودها پاسخ می‌دهد و در جست‌وجوی کاهش تنش است (ال هربرت ۲۰۰۵؛ شاملو، ۱۳۸۸).

اگرچه مدل ارائه‌شده از نیازهای انسان توسط مازلو نسبت به سایر مدل‌های ارائه‌شده تا حدودی کامل‌تر است، اما خود با نقدهای جدی روبه‌روست. از جمله این که وی به عواملی مانند تحولات فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی بسیار کم اهمیت می‌دهد و در میزان قدرت، اراده و اختیار، و در منطقی و عقلانی بودن فرد اغراق می‌کند. تصویر خوش‌بینانه، ذهنی، متعالی و ارزش‌گرایانه روان‌شناسان انسان‌گرا را نمی‌شود با روش‌های تجربه‌شده متداول علوم بررسی کرد (شاملو، ۱۳۸۸: ۱۴۵). هم‌چنین مازلو نیازهای انسان را دسته‌بندی می‌کند و بین آن‌ها رابطه طولی قائل می‌شود. وی بیان می‌کند زمانی نوبت به نیازهای بالاتر می‌رسد که تا اندازه‌ای نیاز پایین‌تر تأمین شده باشد. به نظر می‌رسد مطلب یادشده درباره غالب افراد معمولی درست است، ولی دارای کلیت نیست و بستگی به آن دارد که شخص چگونه و چه مقدار روی

نیازهای خود کار کرده و روی آن‌ها ارزش‌گذاری کرده است؛ مثلاً در آموزه‌های دینی سفارش شده است: «شکم از طعام خالی دار تا در آن نور معرفت بینی» (مطهری طشی، ۱۳۸۹).

از دیگر نقدهای جدی که به مازلو وارد است این که او درباره افراد خودشکوکا و ویژگی‌های آن‌ها و افراد متعالی و اوج‌گرا - که بزرگ‌ترین و بهترین مردان در تاریخ بشریت هستند - سخن به میان آورده است، اما درباره انبیا و اولیای الهی که متعالی‌ترین انسان‌ها هستند، سخنی به میان نیاورده است (پیشین).

لذا این مدل نیز علی‌رغم کاربردی بودن، نتوانسته است خلأ مدل جامع از انسان و نیازهای او را رفع کند و باید تلاش بیش‌تری در این حوزه صورت گیرد. لذا با توجه به اهمیت مقوله نیازهای انسان در خلق آثار معماری برای دست‌یابی به مدلی جامع و کاربردی از نیازهای انسان، مروری بر مهم‌ترین منابع اسلامی و نظریه‌های متفکران مسلمان معاصر ضروری به نظر رسید.

از منظر اسلام، انسان موجودی مرکب از ماده و روح است؛ به همین خاطر نیازهای انسانی دارای تعدد و تنوع بسیاری است. در منابع اسلامی نیز اشارات زیادی به ابعاد وجودی انسان، قوا و نیازهای او شده است. یکی از کامل‌ترین تعاریفی که از ابعاد وجودی انسان موجود است، مربوط به روایتی از امام علی (ع) است. در این تعریف انسان دارای چهار ساحت نفسانی است: نامی نباتی، حسی حیوانی، ناطقه قدسی و کلی الهی و هر کدام از این ساحات پنج قوه دارند و آن‌ها هستند که به ترتیب مسبب زیادت و نقصان، خشنودی و ناراحتی، عفت و حکمت، و رضایت و تسلیم در انسان هستند (حسن‌زاده، ۱۳۷۷: ۸۲۴).

از آن‌جا که قوای درونی انسان زمینه‌ساز شکل‌گیری نیازهای انسان است و «رفتارهای انسان در جهت ارضای نیازهای او شکل می‌گیرد. توجه به این قوا و نیازها به صورت توأمان از اهمیت بالایی برخوردار است.

بنابراین مطالعات صورت گرفته در منابع اسلامی (اعم از قرآن و احادیث امامان معصوم (ع)) توسط متفکران مسلمان معاصر می‌توان نیازهای انسانی را در یک دسته‌بندی کلی در دو دسته نیازهای ثابت و متغیر جای داد. نیازهای ثابت، آن دسته از نیازهایی است که همه انسان‌ها در هر شرایطی باید به آن پاسخ دهند و تغییرات درونی یا شرایط بیرونی و محیطی تغییری در آن ایجاد نمی‌کند و در همه حال نیازی ثابت است. اما نیازهای غیرثابت یا متغیر با توجه به شرایط و متغیرات درونی و بیرونی تغییر یافته و حتی گاه از یک نیاز بودن خارج می‌شود و اصلاً انسان نیازی نمی‌بیند که درباره آن بیندیشد یا چاره‌جویی کند و پاسخی برای آن بیابد. از آن‌جا که بیش‌ترین اهمیت در این حوزه مربوط به نیازهای ثابت انسان است که آن‌ها نیز به نوبه خود دارای سلسله مراتبی هستند، برای دست‌یابی به مدلی جامع و کاربردی از انسان و نیازهای او، در حوزه معماری مروری بر مهم‌ترین نظرات متفکران اسلامی معاصر (مطهری، صدر، مصباح یزدی) با تأکید بر نیازهای ثابت انسان انجام گرفت که مهم‌ترین آرای آن‌ها در جدول شماره ۱ خلاصه شده است.

برخی صاحب‌نظران حوزه معماری و شهرسازی اسلامی نیز به کلیات این طبقه‌بندی‌ها توجه نموده‌اند و برای حیات انسان سه بعد جسمانی، نفسانی و روحانی در نظر گرفته و به تناسب این سه

جدول شماره ۱: معرفی نیازهای ثابت انسان از منظر متفکران اسلامی

سید محمد باقر صدر (صدر، ۱۳۸۵: ۱۰۳-۶۹)		مرتضی مطهری (مطهری، ۱۳۷۰: ۴۹)		محمد تقی مصباح یزدی (مصباح یزدی ۱۳۸۸: ۴۱۲)	
نیازهای مادی	تامین زندگی مادی، همسر و...	نیازهای جسمی	خوراک، پوشاک، مسکن، همسر، و...	خواست‌های مادی و فیزیولوژیک	خوراک، پوشاک، مسکن، همسر
نیازهای معنوی	آزادی‌های شخصی، اجتماعی	نیازهای اجتماعی	معاشرت، مبادله، تعاون، عدالت، آزادی و...	خواست‌های روانی نازل روحی	نیازهای فردی: مانند: شادی، امنیت، آرامش نیازهای اجتماعی: معاشرت، مبادله، تعاون، احترام، عزت نفس، محبت
	ارتباط با خدا	نیازهای روحی	علم، زیبایی، نیکی، پرستش احترام و تربیت و...	خواست‌های روانی عالی روحی	حق جویی: مانند: شناخت واقعیت‌ها و حقایق فضیلت‌خواهی: مانند: عدالت، حریت زیبایی‌طلبی: مطلق زیبایی‌هایی که علاقه انسان به آن‌ها تعلق می‌گیرد حس مذهبی

ساحت تعریف کرده‌اند که عبارتند از: نیازهای مادی (مثل خوراک، پوشاک و مسکن)، نیازهای نفسانی (مثل آزادی، حب ذات و ...)، و نیازهای روحانی (مثل ارتباط با مبدأ هستی و جنبه‌های معنوی و مرتبط با ماوراء الطبیعه) (نفی‌زاده، ۱۳۸۵).

در این پژوهش سعی شده است برای ارائه مدلی جامع و کاربردی از نیازهای انسان در حوزه طراح‌محیط (اعم از معماری و شهرسازی)، از تعریف ارائه شده از مراتب نفس انسان، قوا و خواص آن توسط حضرت علی (ع) (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۷)، که تعریفی جامع از انسان است به عنوان یک فرض کمک گرفته و نیازهای انسان در چهار سطح متناظر با مراتب نفس و قوای او طبقه‌بندی شود. از آن جا که نیازهای انسان منشأ و خاستگاهی در درون انسان دارند، پس رابطه‌ای بین نیازهای انسان و ظرفیت‌های او وجود دارد؛ به طور مثال طبق تعریف امام علی (ع) مرتبه نفس نباتی انسان دارای استعداد بالقوه جذب، هضم، دفع، تولید مثل و نگهدارنده است که مسئولیت‌هایی مانند جذب مواد مورد نیاز بدن، هضم آن‌ها، دفع ضایعات، تولید مثل، تأمین امنیت و نگهداری از انسان را در جهت هدف رشد و نمو انسان بر عهده دارد. در طبقه‌بندی نیازهای انسان نیز اولین دسته نیازها که با عنوان فیزیولوژیک شناخته می‌شود، شامل خوراک، پوشاک، امنیت و همسر است که در تناظر با این قوا قرار دارند. لذا قوای نفس انسان می‌تواند نقش مهمی در شکل‌دهی به ترسیم مدل جامع از نیازهای انسان داشته باشد.

در نهایت با مطالعات صورت گرفته بین نیازهای شناخته شده از انسان بر اساس دیدگاه اسلامی و مراتب نفس، قوای آن‌ها و خاصیت این قوا در انسان از منظر اسلام، تناظری منطقی میان نیازهای انسان و قوای نفس او وجود دارد. با همین رویکرد نیازهای انسان در قالب مدلی در چهار سطح، متناظر با چهار ساحت نفس انسان در قالب جدول شماره ۲ آمده است.

آن‌چه سبب تمایز و برتری این طبقه‌بندی نسبت به سایر مدل‌های موجود (مانند مازلو) می‌شود، آن است که این تعاریف بر اساس برداشت‌های تجربی و با بازخوانی الگوهای رفتاری انسان‌ها، که می‌تواند با سعی و خطا همراه باشد، تنظیم نشده بلکه براساس مبنای نظری مشخص پیرامون مراتب نفس و نیازهای انسان در دیدگاه اسلامی شکل گرفته و قابل بسط در حوزه مصداق‌ها است.

تعریف محیط و قابلیت‌های آن از منظر اسلام

در نگاه توحیدی، انسان و عالم هستی، تجلی خدا هستند و انسان خلیفه الله نامیده می‌شود. پس محیط پیرامون انسان با توجه به رابطه انسان با خالق هستی و عوالم هستی تعریف می‌گردد. از دیدگاه حکمای اسلامی مراتب هستی به قرار زیر است: عالم ملک یا جهان مادی و جسمانی، عالم ملکوت یا جهان برزخی، عالم جبروت یا عالم فرشتگان مقرب، عالم اسما و صفات الهی و عالم ذات که همان مرحله غیب الغیوب ذات باری تعالی و مافوق هر گونه اسم و رسم و تعیین و تشخیص است (ملاصدرا به نقل از مددپور؛ ۱۳۸۰: ۱۴۵).

جدول شماره ۲: مدل نیازهای انسان در تناظر با مراتب نفس انسان بر اساس دیدگاه اسلامی

مراتب نیازهای انسان از منظر متفکران اسلامی		مراتب نفس انسان، قوا و خاصیت آنها از منظر امام علی (ع)	
مراتب نیازهای انسان	نمونه‌های از نیازها	نتیجه حاصل از قوا	قوای نفس
نیازهای مادی	خوراک، پوشاک، مسکن، امنیت، نیاز جنسی	زیادت (رشد) و نقصان	جذب‌کننده هضم‌کننده دفع‌کننده پرورش‌دهنده نگهدارنده و کنترل‌کننده
نیازهای روانی	نیازهای فردی: شادی، آرامش نیازهای اجتماعی: معاشرت، مبادله، تعاون، احترام، عزت نفس، محبت	خشنودی و ناراحتی	شنوایی بینایی بوایی چشایی لامسه
نیازهای عقلانی	زیبایی‌طلبی: زیبایی‌های مورد علاقه انسان. حق‌جویی: شناخت واقعیت‌ها و حقایق. فراگیری علم فضیلت‌خواهی: عدالت، حریت	حکمت و نزاهت (تشخیص و درک خوبی‌ها و بدیها، زیبایی‌ها و زشتی‌ها، خیر و شر)	فکر ذکر علم حلم تنبه
نیازهای روحانی	حس پرستش، میل به حقیقت و زیبایی مطلق (ذات باری تعالی)	رضایت و تسلیم در برابر خداوند	بقا در فنا عزت در ذلت غنا در فقر تنعم در سختی صبر در بلا

بهره‌گیری از منابع طبیعی و در جهت کمک به تکامل انسان باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۲۷). معماری قدسی اسلام تجلی‌بخش حقیقت خلقت خداوند از خلال علمی است که ساختار معماری و خلقت هر دو بر آن پایه استوار شده است. این معماری بر فیض و برکت صدور یافته از کلام وحی متکی است که تناظر و تطابق میان معماری قدسی و طبیعت را در اسلام ممکن ساخته است (نصر، ۱۳۵۰؛ به نقل از اردلان، ۱۳۹۰: ۱۶).

با توجه به مطالعات صورت گرفته (نصر، ۱۳۵۰؛ اردلان، ۱۳۹۰؛ نقره کار، ۱۳۸۷ و نقی‌زاده، ۱۳۸۷) در منابع اسلامی می‌توان گفت که فضای معماری شایسته از منظر اسلام در ظاهر و باطن می‌تواند قابلیت‌هایی متناظر با مراتب وجودی نفس انسان (نامی نباتی، حسی حیوانی، ناطقه قدسی و ملکه الهی) و مراتب هستی داشته باشد و به انسان کمک نماید تا با استفاده از ظرفیت مراتب ادراکی خود (حس، خیال، عقل، شهود) ادراک مناسبی از هستی پیدا نماید و بستر پاسخ‌گویی به نیازهای مراتب چهارگانه نفس خود را متناسب با مقتضیات زمانی و مکانی فراهم آورد (لنگ، ۱۳۸۸: ۹۶).

لذا هر اثر معماری خلق شده مانند هر مخلوق دیگری، دارای ارزشی وجودی است و هر اندازه بستر مناسب‌تری برای کمک به انسان در شناخت خود و هستی و ارتباط با حضرت حق فراهم آورد و زمینه رشد و تعالی انسان را برای رسیدن به مقام انسان کامل و ارتباط حداکثری با هستی مهیا نماید، دارای ارزش و مرتبه وجودی بالاتری است و از قابلیت‌های بیش‌تری برخوردار خواهد بود (نمودار شماره ۱).

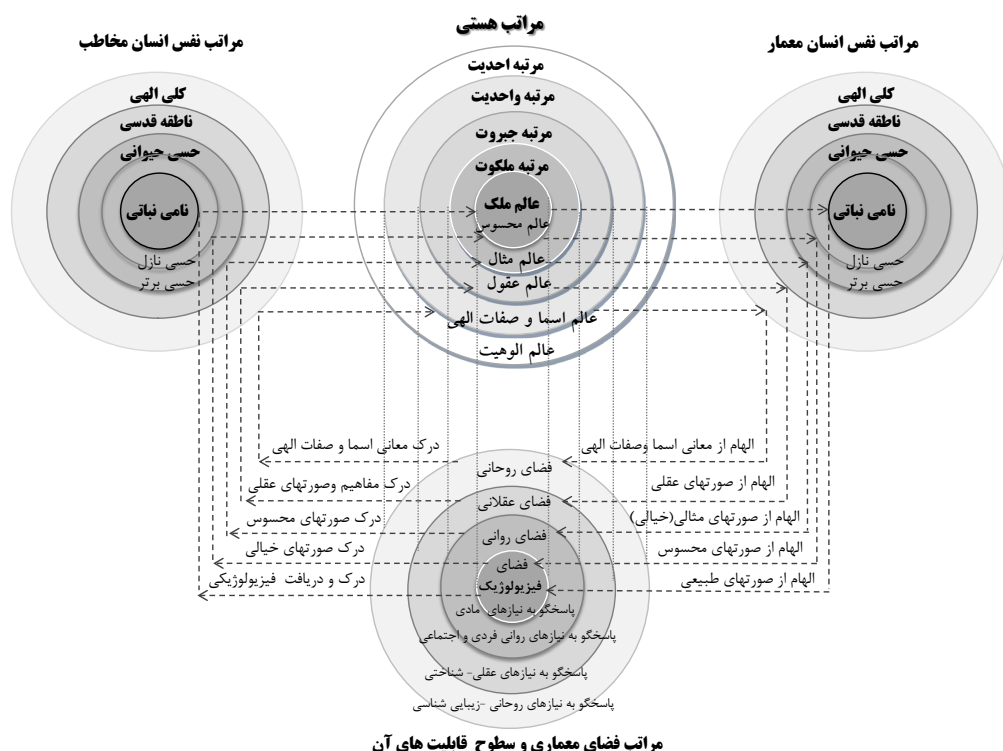
رابطه انسان و فضای معماری از منظر اسلام

در تعریفی که از انسان در حکمت اسلامی ارائه می‌شود، او دارای دو ساحت قوه و فعل است که بر اساس فطرتش بالقوه خوب

در حکمت متعالیه هر مرتبه از عالم، مثال مرتبه بالاتر است. بنابراین باطن عالم ماده، عالم مثال و باطن آن (عالم مثال) عالم عقل و باطن عالم عقل، عالم اسما و صفات، و باطن اسما ذات حق متعال است (ملاصدرا، ۱۳۶۳: ۸۷). این دیدگاه باعث می‌شود معنایی عمیق از تأویل ارائه شود؛ معنایی که کربن آن را پدیدارشناسی حقیقی و کشف المحجوب می‌داند و به واسطه آن از پدیدار به ذات و باطن می‌رسیم (کربن: به نقل از اکبریان، ۱۳۸۸: ۲۱). در توضیح مراتب هستی به طور خلاصه می‌توان گفت: مرتبه جبروت عالم مجردات است و این عالم و آن‌چه مافوق آن است ماوراء هرگونه شکل و صورت و مظاهر صوری است. مرتبه ملکوت به تعبیر ملاصدرا دارای زمان و مکان و حرکت مشخص خود است و آن را اجسام و الوان و اشکالی است واقعی، لکن غیر از اجسام این عالم خاکی «پیشین: ۲۱» که علی‌رغم مادی نبودن، قدر و اندازه دارند (پارسانیا، ۱۳۸۳: ۳۳) عالم ملک، آخرین مرتبه نزول است و همه اشایی که در آن وجود دارد، از مراتب قبلی نازل شده‌اند. خصوصیت اشیا طبیعی برای انسان‌هایی که ساکن آن هستند آشکار و مشهود است؛ مانند: زمان، مکان، حرکت تدریجی و داشتن ابعاد و اندازه‌های معلوم و معین. (پیشین: ۳۱).

آن‌چه حائز اهمیت است این که در دیدگاه اسلامی، محیط صرفاً محیط عینی پیرامون انسان (عالم ملک یا طبیعت) در نظر گرفته نمی‌شود و نگاهی ماوراء عالم طبیعت، نسبت به محیط وجود دارد و تأثیرات عوالم هستی بر انسان، در بررسی تعامل بین انسان و محیط مورد توجه قرار می‌گیرد.

قابلیت‌های فضای معماری: از منظر اسلام، تغییراتی که انسان در محیط ایجاد می‌نماید باید با نیت عمران و آبادانی آن، با

نمودار شماره ۱: مدل تعامل انسان با هستی (محیط) به واسطه فضای معماری براساس دیدگاه اسلامی (با تأکید بر دیدگاه حکمت متعالیه)

زمان‌هایی دیگر تحت کنترل محیط دیده‌اند (مانند دوران مدرن). بنابراین مدل‌های ارائه شده از انسان می‌تواند به طراحان کمک کند تا تصویر مناسبی از ابعاد وجودی انسان و نیازهای او داشته باشد و در حد توان قابلیت‌هایی را در محیط برای بسترسازی پاسخ‌گویی به نیازهای انسان فراهم آورند. روشن است که هر قدر مدل ارائه شده از انسان کامل‌تر باشد، فضای شایسته‌تری برای حضور او فراهم می‌گردد. به گفته جان لنگ، این طبقه‌بندی‌ها برای تفکر طراحی محیط و مسائل مورد نظر چارچوب مناسبی را فراهم می‌آورند. البته باید توجه داشت که این مسأله در هر دو مرحله آن، یعنی مرحله طراحی هدفمند فضا بر اساس انواع نیازهای انسان و هم مرحله بهره‌مندی مخاطب از بستر ایجاد شده در محیط برای اغنای نیازهای خود، امری نسبی است. همان‌طور که اشاره شد این موضوع ارتباط مستقیمی با مرتبه وجودی طراح و بهره‌بردار آن دارد. این نتیجه به قدری متقن است که هم در دیدگاه اسلامی بر آن تأکید شده و هم روان‌شناسان محیطی آن را با عنوان «شایستگی معمار و مخاطب» مطرح کرده‌اند.

در این پژوهش با مروری بر نحوه به کارگیری مدل‌های ارائه شده از انسان در حوزه طراحی محیط به خصوص طراحی فضایی معماری، یکی از کاربردی‌ترین آن‌ها که بر اساس مدل نیازهای سلسله‌مراتبی مازلو تنظیم شده است و طراحان به کرات از آن استفاده نموده‌اند، به عنوان نمونه در قالب جدول شماره ۳ نشان داده شده است. در این طبقه‌بندی برخی قابلیت‌ها و ظرفیت‌هایی که محیط می‌تواند در بسترسازی برای تأمین نیازهای انسان ایجاد نماید، متناظر با مراتب نیازهای انسان، بر اساس دیدگاه مازلو نشان داده شده است. این مدل علی‌رغم ناقص بودن (پیشین: ۱۲) تا به امروز بسیار راه‌گشای طراحان محیط بوده است. از آن‌جا که طبقه‌بندی نیازهای انسان و بسترسازی برای پاسخ‌گویی به نیازهای او زمانی که در پرتو

است؛ ولی در شکل‌پذیری و شکل دادن به هویت خود آزاد است و می‌تواند بر تأثیرات محیط پیرامون چیره شود یا اجازه دهد تا آن‌ها بر او چیره باشند (جوادی آملی، ۱۳۸۰).

نکته قابل توجه در تمایز دیدگاه اسلامی با سایر دیدگاه‌ها، این است که محیط صرفاً محیط عینی پیرامون انسان (عالم ملک یا طبیعت) در نظر گرفته نمی‌شود. و نگاهی ماوراء عالم طبیعت، نسبت به محیط وجود دارد و تأثیرات عوالم هستی بر انسان، در بررسی تعاملات بین انسان و محیط مورد توجه قرار می‌گیرد. از این منظر «محیط» تعریف گسترده‌ای دارد و شامل کل عالم هستی و مراتب وجود به عنوان تجلی حضرت حق تعالی می‌شود و انسان بالقوه و در حال شدن جزئی از آن و محاط در آن است. از طرفی انسان را بالفعل (انسان کامل) و خلیفه الله در نظر می‌گیرد که خود محیط بر عالم هستی است و به اذن خداوند می‌تواند در آن دخل و تصرف نماید. پس این اراده و مرتبه وجودی انسان است که رابطه او را با محیط تنظیم می‌نماید.

آن‌چه در این مقوله نباید مورد غفلت واقع شود مرتبه ادراک معمار از هستی است؛ به هر میزان او به عنوان خالق اثر معماری دارای مرتبه وجودی بالاتری باشد درک عمیق‌تری از خلقت هستی و مراتب آن، انسان و قوای آن به دست خواهد آورد و تجلی این درک در آثار او مشهود خواهد بود. به همین نحو، هر قدر انسان، مخاطب مرتبه وجودی بالاتری داشته باشد، قابلیت‌های ایجاد شده در محیط را با استفاده از ظرفیت‌های ادراکی خود بهتر فهم می‌نماید.

نقش مدل‌های ارائه شده از انسان و نیازهای او در ایجاد قابلیت‌های فضایی معماری

باید پذیرفت که کار معماران و شهرسازان به میزان زیادی تحت نفوذ مفاهیم ماهیت انسان است. البته میزان این تأثیر و نفوذ در طول تاریخ متفاوت بوده است. در زمان‌هایی مردم خود را آزاد و در

جدول شماره ۳: طبقه‌بندی نیازهای انسان از منظر مازلو و قابلیت متناظر محیط ساخته شده و نظامهای اجتماعی-کالبدی مورد نیاز تأمین آن‌ها

طبقه‌بندی نیازهای انسان از منظر مازلو(۱۳۷۴)		قابلیت متناظر محیط ساخته شده (لنگ،۱۳۸۸:۹۶)	نظام‌های اجتماعی-کالبدی و مسائل طراحی (لنگ،۱۳۸۸:۱۲۵)
نیاز	نمونه‌ای از نیازها		
زیست‌شناختی	نیاز به اکسیژن، غذا، آب، مسکن، گرما، نیازهای جنسی، خواب و پوشاک	ایجاد سرپناه	سرپناه و دسترسی به خدمات (توجه به آنتروپومتری (اندازه‌های بدن انسان) و ارگونومی (مسائل آسایش انسان))
ایمنی	ایمنی در برابر عوامل طبیعی (زلزله، طوفان)، امنیت (امنیت اجتماعی، مالی، شغلی و غیره)، نظم، قانون، محدودیت‌ها و ثبات.	امنیت فیزیکی و روانی	دسترسی به خدمات، خلوت، قلمروپایی، فضای قابل دفاع، جهت‌یابی
احساس تعلق و دوست داشتن	کار گروهی، خانواده، رابطه با دیگران، غرور، گریز از طردشدگی، عشق‌ورزی دیگران به فرد و بالعکس	نمادگرایی محیط	دسترسی به خدمات، محیط‌های اجتماعی، زیبایی نمادین
عزت نفس	عزت نفس، موفقیت، مهارت، استقلال، سلطه‌گری، اعتبار، شهرت، قدر و منزلت، نفوذ و اعتماد به‌نفس	-	شخصی‌سازی، زیبایی نمادین، کنترل
خودشکوفایی	پی بردن به استعدادهای نهانی و بالقوه، تکامل فردی، عدالت‌خواهی، شناخت ماهیت خویش‌تن،	آزادی انتخاب	انتخاب، دسترسی به امکانات رشد، کنترل
شناختی	علم، دانش و مفهوم.	دسترسی به فرصت‌هایی برای رشد	دسترسی به امکانات رشد، زیبایی فرمی
زیبایی شناختی	ارزش نهادن و جستجوی زیبایی، هماهنگی، توازن و تقارن، تناسب و نظم.	زیبایی صوری	
متعالی	کمک به دیگران برای دست یابی به مرتبه خود شکوفایی، نیازهای معنوی	-	-

انتخاب کاربری خانه برای نمونه‌های مطالعاتی این پژوهش، وجود طیف گسترده‌ی نیازهای انسان در کاربری مسکونی بوده است. زیرا کاربری‌های دیگر مانند مسجد، مدرسه و بازار هر کدام بر گونه‌ای خاص از نیازهای انسان تأکید می‌نمایند. اما خانه همواره مکانی برای پاسخ‌گویی به تمامی نیازهای انسان بوده است. در ادامه ابتدا به معرفی اجمالی نمونه‌های مطالعاتی این پژوهش پرداخته شده و سپس راهبردها و راهکارهای معماری پیشنهادی برای پاسخ‌گویی به نیازهای انسان، متناظر با مراتب نیازهای او ارائه شده و در کنار آن‌ها نتیجه حاصل از بازخوانی این راهکارها در نمونه‌های مطالعاتی به اختصار بیان شده است (جدول شماره ۴، ۵، ۶، ۷).

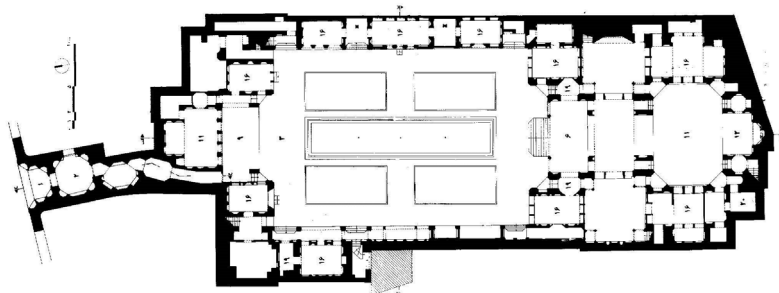
معرفی نمونه‌های مطالعاتی خانه بروجردی‌ها

خانه بروجردی‌ها از آثار تاریخی شهر کاشان است و در نیمه دوم قرن ۱۳ هجری توسط استاد علی مریم کاشی ساخته شد. این خانه با دو حیاط اندرونی و بیرونی در تطابق کامل با خصوصیات فرهنگی و اقلیمی شهر کاشان ساخته شده است و قابلیت‌هایی دارد که تا حدودی با نیازهای چهارگانه انسان هماهنگی دارد. در توصیف کلی

مبانی اسلامی انجام پذیرد از خطا و نقص دوری جسته و بستر رشد و کمال انسان را بیش از پیش در فضای معماری فراهم می‌آورد، با استفاده از دستاوردهای این پژوهش، ابتدا بر اساس همین چارچوب پذیرفته‌شده (جدول شماره ۳)، مدل به‌دست آمده از انسان و نیازهای چهارگانه او بر اساس دیدگاه اسلامی (جدول شماره ۲) جایگزین مدل نیازهای سلسله مراتبی مازلو شده است. سپس برای کاربردی نمودن این مدل با بهره‌گیری از مفاهیم منتج از آموزه‌های اسلامی که باید در زندگی انسان‌ها در جهت اغنای نیازهایشان مورد توجه قرار گیرد و پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه معماری اسلامی، راهبردها و راهکارهایی برای ایجاد قابلیت‌های لازم در فضای معماری به منظور بسترسازی برای پاسخ‌گویی به نیازهای چهارگانه انسان ارائه شده است. در نهایت برای نشان دادن قابلیت اجرایی و تحقق‌پذیری راهکارهای ارائه‌شده از یک سو و نقش این اصول و راهکارها در خلق آثار معماری شایسته از سوی دیگر، دو نمونه از آثار معماری ارزشمند و ماندگار ایران، که شایستگی آن‌ها به تأیید متخصصان حوزه معماری رسیده است (خانه بروجردی‌های کاشان و زینت‌الملک شیراز) برای مطالعه و بازخوانی این راهکارها انتخاب شدند. علت

تصاویر ۱ و ۲: ایجاد بستر پاسخ‌گویی به نیازهای روحانی با خلق فضای تهی با استفاده از الگوی حیاط مرکزی و حوض آب در مرکز آن و با تعبیه نورگیر در مرکز گنبدی آراسته به کاربردی‌های بسیار زیبا، که تداعی‌کننده بهشت و نماد رسیدن به عرش الهی است؛ مأخذ: www.memarinews.com

تصویر ۴: نقشه همکف خانه بروجردی‌ها: تقسیمات اتاق‌ها بر اساس ۳، ۵ و ۷، مأخذ: نراقی، ۱۳۴۸

تصویر ۳: زمینه سازی جهت توجه به نیازهای عقلانی با ایجاد هندسه دورنگرا: در این هندسه‌ها انسان دعوت به سکون شده و توجه به محور عمود بر زمین، به سوی آسمان و در نهایت دعوت به ورود در عمق خالی محورهاست. به همین دلیل ضرباهنگ تقسیم‌بندی نماها و پنجره‌ها سه یا پنج یا هفت است. اغلب قطعه وسطی بزرگتر است؛ تا همیشه نقطه مقابل انسان فضای خالی، دعوت‌کننده و درونگرا باشد؛ مأخذ: نراقی، ۱۳۴۸

تصویر ۵: برش طولی از حیاط و ساختمان، نمایش درونگرایی و دعوت‌کنندگی؛ مأخذ: نراقی، ۱۳۴۸

استفاده از آب و گونه‌های مختلف درختان، توجه به اصول سازه‌ای برای مقاوم‌سازی بنا در برابر حوادث و بلایای طبیعی، استفاده بهینه از نور و انرژی خورشید، توجه مناسب به تهویه طبیعی با کمک بادگیر تلاش در پاسخ‌گویی به نیازهای مادی کاربران داشته و با ایجاد آرامش در فضا از طریق ایجاد فضایی دل‌انگیز و زیبا، رعایت مقیاس انسانی، توجه به هماهنگی و ریتم در فضای داخلی و بدنه‌های بنا بستر تحقق نیازهای روانی انسان را تا حدی فراهم نمایند (تصویر شماره ۶) که در ادامه به این قابلیت‌ها به طور مبسوط اشاره می‌شود.

خانه زینت‌الملک شیراز

خانه زینت‌الملک شیراز در دوران قاجاریه توسط علی محمد خان قوام‌الملک دوم در ضلع غربی نارنجستان قوام ساخته شده است (حدود سال ۱۲۹۰ ه.ق) و به وسیله یک راه زیرزمینی با آن در ارتباط است، در حقیقت این بنا اندرونی خانه قوام بوده است. در طراحی این خانه توجه خوبی به ایجاد بستر پاسخ‌گویی به نیازهای چهار ساحت نفس انسان شده است. در این خانه تلاش شده است با توجه به اصل توحید، وحدت بین اجزا در فضا به نمایش گذارده شود و با بیان رمزگونه و نمادین

این خانه می‌توان گفت طراحان این مجموعه سعی نموده‌اند با مد نظر قرار دادن اصل مهم توحید، با ایجاد فضای خالی در مرکز و چینش و نظم‌دهی به سایر قسمت‌ها حول این مرکز، و با طراحی حیاط به عنوان مرکز فضا که از یک قاعده مربع یا مستطیل نزدیک به مربع (نماد زمین) تشکیل شده و بالای آن به سوی آسمان باز است. همچنین در زیر گنبد آسمان، طراحی بهشت بر اساس آن چه که در قرآن به انسان وعده شده «جنات تجری من تحتها الأنهار خالدین فیها ابدًا» (سوره نساء، ۵۱) با به کارگیری درخت (نماد زندگی و شادابی) و آب (نماد پاکیزگی و طهارت)، زمینه توجه به نیازهای روحانی انسان را فراهم نمایند (تصاویر شماره ۲ و ۱). و با ایجاد مرکزیت، توجه به درون‌گرایی و دعوت‌کنندگی، اعمال سلسله مراتب بین بیرون و درون و تفکیک و ترکیب عرصه‌ها از نظر عملکردی. تأکید بر قرینه‌سازی در فضا حول یک محور شاخص خالی و عمودی موجب توقف، توجه و در نهایت تمرکز و تفکر در مخاطب شود و بستر اغنای نیازهای عقلانی او را مهیا نمایند (تصاویر شماره ۳، ۴، ۵). علاوه بر این که با توجه دقیق به ویژگی‌های اقلیمی و شرایط آب و هوایی کاشان، با ایجاد حیاط مرکزی،

تصویر شماره ۷: توجه به اصل توحید با تأکید بر فضای خالی حیاط در مرکز خانه و چیدمان اجزای خانه با نظمی خاص در اطراف آن و توجه به مقیاس انسانی و مردم‌وار بودن در فضاها زمینه ساز توجه به نیازهای روحانی، مأخذ: نگارندگان

تصویر شماره ۶: طراحی خلاق فضا با استفاده از شکل‌ها و فرم‌های زیبا و متنوع و همساز با اقلیم کویری کاشان، تأمین هوای خنک و بسیار مطبوع در تابستان از طریق بادگیرها، استفاده از مصالح بومی (خشت و گل و پایه بنا از سنگ لاشه محلی و ساروج)، در جهت تأمین نیازهای مادی و روانی کاربران: مأخذ: www.memarinews.com

تصویر شماره ۸: پاسخ‌گویی به نیازهای مادی با تأمین نور و تهویه طبیعی با ایجاد بازشوهای مناسب، مأخذ: نگارندگان

تصویر شماره ۸: پاسخ‌گویی به نیازهای مادی با تأمین نور و تهویه طبیعی با ایجاد بازشوهای مناسب، مأخذ: نگارندگان

در جداول شماره ۴ تا ۸ به جزییات این موارد و چگونگی ایجاد این قابلیت‌ها اشاره شده است.

تصویر شماره ۱۰: زمینه‌سازی برای توجه به نیازهای عقلانی با طراحی فضاها، تأکید بر رابطه درون و بیرون تفکیک و ترکیب عرصه‌ها از نظر عملکردی و تاکید بر درونگرایی؛ مأخذ: نگارندگان

تصویر شماره ۱۲: اختصاص حیاط‌های جانبی برای فعالیت‌های خدماتی - بهداشتی؛ مأخذ: نگارندگان

حقایق، زمینه توجه به نیازهای روحانی انسان فراهم گردد (تصویر شماره ۷). هم چنین با به کارگیری فرم مناسب در فضاهای مختلف و مطابقت فرم فضاها با شخصیت فضاها، تنظیم نوع رابطه بیرون و درون و تفکیک و ترکیب عرصه‌ها از نظر عملکردی، توجه به درون گرایی و دعوت کنندگی فضا، بستر اغنای نیازهای عقلانی مهیا شود (تصویر شماره ۱۰). در کنار این گونه موارد، طراحی این بنا با بهره حداکثری از نور و تهویه طبیعی (تصویر شماره ۸)، کنترل سر و صدا، استفاده از مصالح متناسب با اقلیم، استفاده از الگوی حیاط مرکزی همراه با آب و فضای سبز کنار آن و توجه به مقاومت و ایمنی ساختمان زمینه ایجاد آسایش و پاسخ‌گویی به نیازهای مادی کاربران را آماده نموده، و با ایجاد محیطی زیبا و با طراوت، چشم‌اندازهای متنوع، توجه به نظم و ریتم مناسب در طراحی بدنه‌ها، و طراحی همه عناصر فضایی با جزییات مانند طراحی سقف‌ها، کف‌ها، و رعایت حریم‌ها، آرامش و دل‌پذیری را در محیط فراهم کرده‌اند (تصاویر شماره ۹ و ۱۱).

تصویر شماره ۱۱: طراحی ایوان با جزییات آن و طراحی تمام سقف و کف‌ها؛ مأخذ: نگارندگان

جدول ۴: راهبردها و راهکارها جهت ایجاد قابلیت در فضای معماری جهت بسترسازی برای پاسخ‌گویی به نیازهای مادی انسان

نیازهای مادی	برخی از توصیه‌های اسلامی	راهبردهای مفهومی (صفاتی)	راهکارهای عملی (کالبدی)	بازخوانی راهکارها در نمونه‌های مطالعاتی	
				خانه زینت‌الملک	خانه بروجردی‌ها
مانند: خوراک، پوشاک، مسکن، امنیت، نیاز جنسی	۱- انسان صالح به عنوان خلیفه خداوند مأمور آباد نمودن زمین است: (سوره هود، آیه ۶۱)	توجه به اقلیم و آب و هوا	طراحی کالبد فضا همساز با اقلیم و شرایط منطقه‌ای	استفاده از الگوی حیاط مرکزی با طراحی حوض آب و درختان نارنج در میان آن در راستای کاهش دما، افزایش رطوبت و سایه‌اندازی (تصویر شماره ۷)	استفاده از الگوی حیاط مرکزی، طراحی بادگیر و حوض آب، به کارگیری درختان سایه‌دار (تصاویر شماره ۶ و ۷)
	۲- اسلام پرورش بدن به معنی مراقبت و حفظ سلامت و بهداشت را از واجبات شمرده است و هر نوع عملی را که برای بدن زیان‌بخش باشد حرام شمرده است. (مطهری، ۱۳۸۹: ۲۹)	توجه به پرورش جسم	- تامین نیازمندی‌های بدن و توجه به آسایش حرارتی	استفاده حداکثری از نور و تهویه طبیعی با ایجاد بازشوهای مناسب (تصویر شماره ۸)	استفاده بهینه از نور و تهویه طبیعی با طراحی مناسب بازشوها و بادگیرها (تصاویر شماره ۳ و ۶)
	۳- بخورید و بیاشامید اما اسراف نکنید (سوره اعراف: ۳۱)	برقراری امنیت	طراحی فضای امن و مقاوم در برابر تأثیرات نامطلوب محیطی و بلایای طبیعی	تعادل و توازن در سازه بنا و ساخت بنایی مقاوم در برابر باد و زلزله	توجه به ایستایی و مقاومت در بنا و ایجاد حریم با طراحی فضا به صورت اندرونی و بیرونی
	۴- خداوند طیب و پاک است و پاکیزگی را دوست دارد (ذکی، ۱۳۸۳: ۱۰)	توجه به بهداشت محیط	طراحی سرویس‌های بهداشتی در فضاهای جانبی و طراحی تاسیسات به نحوی که به محیط زیست صدمه نرسد	اختصاص حیاط‌های جانبی برای فعالیت‌های خدماتی - بهداشتی (تصویر شماره ۱۲)	قرار دادن سرویس‌ها در فضاهای کناری و جدا سازی سرویس میهمان و میزبان (تصویر شماره ۴)

جدول شماره ۵: راهبردها و راهکارها جهت ایجاد قابلیت در فضای معماری جهت بستر سازی برای پاسخ‌گویی به نیازهای روانی انسان

نیازهای روانی	برخی از توصیه‌های اسلامی	راهبردهای مفهومی (صفاتی)	راهکارهای عملی (کالبدی)	بازخوانی راهکارها در نمونه‌های مطالعاتی	
				خانه زیترالملک	خانه بروجردیها
مانند: نیازهای فردی: شادی، آرامش نیازهای اجتماعی: معاشرت، مبادله، تعاون، احترام، عزت نفس، محبت	۱- امام صادق (ع): چهار چیز چهره را نورانی و روشن می‌کند که یکی از آنها تماشای گیاهان خرم و سرسبز است (مجلسی، ۱۳۶۶) ۲- امام کاظم (ع): نگاه به آب جاری چشم را جلا داده و به روشنایی آن می‌افزاید (محمدی ری شهری، ۱۳۷۹) ۳- امام صادق (ع): "بوی خوش، عقل را استوار می‌کند و بر توان می‌افزاید" (مجلس، ۱۳۸۴: ۲۷۵)	مدیریت ادراکات محیطی (شنیدن، دیدن، صوت و...) در جهت ایجاد آرامش و آسایش در بنا	طراحی مناسب ابعاد، اندازه، اشکال - ایجاد احساس امنیت و تعلق خاطر در کاربر بارعایت مقیاس - استفاده از اصوات آرامش‌بخش مانند صدای آب	طراحی چشم اندازهای زیبا و کنترل سر و صدا با ایجاد آکوستیک در فضا با استفاده از مصالح مناسب و سازماندهی بازشوها به حیاط مرکزی (تصاویر شماره ۹ و ۸)	رعایت ابعاد انسانی، ایجاد چشم‌اندازهای زیبا و متنوع (تصاویر شماره ۱ و ۳)
		ایجاد محیطی با طراوت و دلپذیر	استفاده از گونه‌های مختلف درختان در طراحی حیاط، و عبور آب روان از پای درختان	استفاده از درختان سایه دار، همیشه سبز، و میوه دار و دو عدد حوض آب در طراحی حیاط (تصویر شماره ۱۰)	ایجاد فضایی دل انگیز و زیبا، و به کارگیری آب در مرکز و فضای سبز در اطراف آن (تصویر شماره ۳)
		توجه به تاثیر ظاهر فضا بر رفتار کاربران	استفاده از رنگ و بافت مناسب در کلیه عناصر سازنده فضا مانند کف، دیوارها و سقف	طراحی همه عناصر فضایی با جزئیات مانند: سقف‌ها، کف‌ها (البته در برخی قسمت‌ها در تزیین‌های اغراق شده است) (تصویر شماره ۱۱)	استفاده از رنگ و طرح مناسب در مقرنس‌ها، دیوارها، سقف‌ها و انجام نقاشی با شیوه رنگ و روغن و آبرنگ، زیر نظر هنرمندان نامدار

جدول شماره ۶: راهبردها و راهکارها جهت ایجاد قابلیت در فضای معماری جهت بستر سازی برای پاسخ‌گویی به نیازهای عقلانی انسان

نیازهای عقلانی	برخی از توصیه‌های اسلامی	راهبردهای مفهومی (صفاتی)	راهکارهای عملی (کالبدی)	بازخوانی راهکارها در نمونه‌های مطالعاتی	
				خانه زینت‌الملک	خانه بروجردی‌ها
مانند: حق جویی شناخت واقعیت‌ها و حقایق. تکامل فردی، شناخت ماهیت خویش، فراگیری علم فضیلت‌خواهی عدالت، حریت زیبایی‌طلبی:	۱- این مثل‌ها را برای مردم می‌زنیم، باشد که آنان بیندیشند (سوره حشر، آیه ۲۱) ۲- این حکایات را به خلق بگو، باشد که برای نجات خود فکر کنند» (سوره اعراف، ۱۷۶) (توجه به قوه فکر)	زمینه سازی سیر از ظاهر به باطن	- خلق فضای معماری به صورت رمزی و تفکر برانگیز با استفاده از نمادها	توجه به درون‌گرایی و دعوت‌کنندگی (تصاویر شماره ۷ و ۱۰)	توجه به درون‌گرایی و دعوت‌کنندگی (تصاویر شماره ۳ و ۵)
		ایجاد و زمینه‌سازی احساس سبکی و پرواز و تفکر	درون‌گرایی، حل نشدن فضاها در یکدیگر، هم آغوشی فضاهای بسته با فضاهای باز، تشابه جزء و کل	ایجاد سکون و آرامش در فضا با قرار دادن مهم‌ترین فضای مجموعه بر روی محور مرکزی حیاط (تصویر ۷)	- ایجاد تمرکز و سکون با به کارگیری تقارن در هندسه نما و پلان - ایجاد حس سبکی با تعدد بازشوها در نما (تصاویر شماره ۳ و ۴)
	و خدا مثل‌ها را برای مردم می‌زند تا متذکر حقایق شوند (سوره ابراهیم، آیه ۲۵) (توجه به قوه ذکر)	ترغیب انسان به فکر کردن به منبع هستی و عوامل برتر	- استفاده از نور (مهم‌ترین تشبیهی که در قرآن برای خدا بیان شده است نور است) و عناصری که تداعی‌کننده عوالم برتر باشد مثل آب، آینه .	به کارگیری شیشه‌های رنگی با طرح‌های هندسی برای ایجاد آرامش قلبی و ذهنی (تصاویر شماره ۸ و ۹)	تعییه نورگیر در مرکز گنبد (تداعی‌کننده بهشت و نماد رسیدن به عرش الهی) (تصویر شماره ۲)
توجه به زیبایی‌هایی مورد علاقه انسان	- حضرت علی (ع): مومن تنها با چشم عبرت به دنیا می‌نگرد. (توجه به قوه تنبیه)	ایجاد زمینه پندپذیری انسان از طبیعت و هوشیار شدن او	طراحی فضاهای بسته در ارتباط با فضاهای باز	طراحی فضاها در ارتباط با فضای باز مرکزی و امکان ارتباط مستقیم با طبیعت و آسمان (تصویر شماره ۱۰)	ارتباط مستقیم فضاهای بسته با طبیعت، آسمان و آب و ارتباط غیر مستقیم از طریق ایوان‌ها و بازشوها (تصویر شماره ۱)

جدول شماره ۷: راهبردها و راهکارها جهت ایجاد قابلیت در فضای معماری جهت بسترسازی برای پاسخ‌گویی به نیازهای روحانی انسان

نیازهای روحانی	برخی از توصیه‌های اسلامی	راهبردهای مفهومی	راهکارهای عملی (کالبدی)	بازخوانی راهکارها در نمونه‌های مطالعاتی	
				خانه زینت‌الملک	خانه بروجردی‌ها
مانند: حس پرستش، میل به حقیقت و زیبایی مطلق (ذات باری تعالی)	هر که روی زمین است فانی خواهد شد. و تنها ذات ذو الجلال و گرامی پروردگارت باقی می‌ماند (سوره الرحمن، آیات ۲۶-۲۷) (توجه به بقا در فنا)	ارائه مفاهیم متعالی اسلام مثل توحید، کثرت در وحدت، فنا پذیری انسان، فقر ذاتی او	اهمیت فضای خالی و تهی برای نشان دادن اصل توحید. مانند استفاده از حیاط مرکزی	با ایجاد حیاط در مرکز خانه و چیدمان اجزاء خانه با نظمی خاص در اطراف آن (تصویر شماره ۷)	ایجاد حیاط مرکزی و حوض آب در مرکز حیاط (تصویر شماره ۱)
	پیامبر(ص) عزّت را در پروا داشتن از خداوند می‌دانند (توجه به عزت در ذلت)	توجه به این اصل که همه محتاج وجود حق تعالی هستند (جزئی از یک کل)	تداعی‌گری مفهوم تواضع و خشوع با پرهیز از به‌کارگیری مقیاس‌ها و تناسبات بیش از حد عظیم	توجه به مقیاس انسانی و مردم وار بودن در فضاها (تصویر شماره ۹ و ۷)	رعایت مقیاس انسانی و دوری از مقیاس‌های تحقیر کننده و نابه جا (تصاویر شماره ۳ و ۴)
	مؤمنان به نعمت و فضلی که از جانب خداست و این که خدا پاداش مؤمنان را تباه نمی‌کند شادمانند. (سوره آل عمران، آیه ۱۷۱) (توجه به تنعم در سختی)	توجه به اصل قناعت	با اقتدا به اصول معماری ایرانی به پیروی از طبیعت و خلقت، مصالح و مواد با رعایت اصل قناعت	طراحی بناها با مصالح معدود و محدود اما استفاده از تنوع اشکال و احجام	استفاده از مصالح رایج بومی مانند خشت و گل، سنگ لاشه محلی و ساروج، کاهگل (تصویر شماره ۶)
	ای مردم، شما باید که به خدا نیازمندید و خداست که بی نیاز است و کارهایش همه پسندیده و زیباست. (سوره فاطر، آیه ۱۵) (توجه به غنا در فقر)	توجه به خلوص و سادگی	توجه به سادگی و پرهیز از تجملات و تزئینات بیش از اندازه، دوری از اسراف، پرهیز از تک بعدی شدن و غرق شدن در مادیات	عدم توجه به این ویژگی (در برخی از فضاهای داخلی به تقلید اروپاییان در تزئین‌های اغراق شده است)	استفاده از امکانات بومی (خود بسندگی) و توجه به سادگی و پرهیز از تجملات و تزئین‌های بیش از اندازه

جدول شماره ۸: معرفی قابلیت‌های چهار سطحی فضای معماری جهت بسترسازی برای پاسخ‌گویی به نیازهای چهارگانه انسان از منظر اسلام

نیازهای انسان	ابزار ادراکی	نمونه‌هایی از قابلیت‌های فضای معماری
نیازهای مادی	قوای نباتی	- ایجاد آسایش جسمی با تأمین احتیاجات اساسی انسان با استفاده عادلانه از منابع طبیعی و پرهیز از اسراف: توجه به نور و تهویه طبیعی مناسب و استفاده از انرژی‌های طبیعی - تأمین امنیت فیزیکی با طراحی فضاها به گونه‌ای که در برابر حوادث و بلایای طبیعی مقاوم باشند (اعم از باد، زلزله، آتش سوزی و...) و قابلیت نگهداری و تعمیر در اجزا فضا وجود داشته باشد - ارتقای بهداشت در محیط با طراحی سرویس‌های بهداشتی به نحوی که در فضاهای جانبی قرار گیرد و از نظر تأسیسات طوری طراحی شود که به محیط زیست صدمه وارد نکند.
نیازهای روانی	حس و خیال	- ایجاد خشنودی و آرامش با مدیریت ادراکات محیطی مانند: استفاده از اصوات آرامش بخش مانند صدای آب و دوری از آلودگی‌های صوتی ایجاد دید و منظر زیبا با به کارگیری عناصر طبیعت به صورت زیبا و کنترل شده ایجاد راحتی با توجه به ابعاد، اندازه، اشکال و زاویه دید ایجاد احساس امنیت و تعلق با رعایت مقیاس
نیازهای عقلانی	عقل	- ارتقای شناخت و معرفت انسان با استفاده از نقش‌ها و آرایه‌ها و نمادها - دریافت آموزه‌هایی بی‌واسطه از طبیعت با ایجاد ارتباط مستقیم با آن، به عنوان صحنه‌هایی از خلقت خداوند. - ایجاد زمینه تفکر برای انسان با دوری از هیاهو و توجه به درونگرایی،
نیازهای عالی روحی (روحانی)	شهود	- سوق به مفاهیم متعالی از طریق استفاده از نمادها، آرایه‌ها و طراحی رمز گونه فضا و طراحی مناسب علامات، نشانه‌های بصری و شنیداری و المان‌ها در فضاها - تداعی‌گری مفهوم تواضع و خشوع در برابر پروردگار با پرهیز از به‌کارگیری مقیاس‌ها و تناسبات بیش از حد عظیم - جلوگیری از غرق شدن در بعد مادی حیات انسان با توجه به سادگی و پرهیز از تجملات و تزئین‌های بیش از اندازه

نتیجه گیری

این مطالعه، صرف نظر از محتوای راهبردها و راه کارهای پیشنهادی (که آن‌ها نیز حاصل مطالعه پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه معماری اسلامی است)، نشان می‌دهد که تمامی قابلیت‌های ذکرشده برای فضای معماری در چهار دسته قابل طبقه‌بندی هستند. بنابر آن چه بیان شد می‌توان در فضای معماری چهار سطح قابلیت متناظر با چهار ساحت نفس انسان (نامی نباتی، حسی حیوانی، ناطقه قدسی و کلی الهی) نیازهای چهارگانه و مراتب ادراکی او ایجاد نمود. نکته مهم بر اساس اصول به‌دست آمده این است که فضای معماری این قابلیت را دارد تا نیازهای مادی و روانی انسان را به صورت نسبی تأمین نماید. باید توجه داشت که تنها می‌تواند بستری برای تأمین نیازهای عقلانی و روحانی انسان ایجاد کند، زیرا سیر تکامل انسان‌ها امری جبری نیست و مسیری آگاهانه و اختیاری است. از این رو، در انتها جدول چهاربخشی (جدول شماره ۸)، که ارکان اصلی آن عبارتند از نیازهای انسان که متناظر با مراتب نفس انسان و قوای آن‌ها بر اساس حدیث حضرت علی (ع) تدوین شده، ابزارهای ادراکی و قابلیت‌های فضای معماری متناظر با آن‌ها، برای جمع‌بندی اصول مطرح شده در این مقاله ارائه شده است.

باید توجه داشت که انجام این گونه پژوهش لازم و ضروری است، اما جمع‌بندی و نتیجه‌گیری آن نسبی است. چرا که تلاش انجام شده با توجه به وسعت و عمق اسلام و تبیین مدل نیازهای انسانی در این مکتب، تنها می‌تواند آغازی باشد در کنار سایر پژوهش‌های مشابه در حوزه نظری معماری و انشالله زمینه‌سازی باشد برای اقدام در عرصه عمل.

پی‌نوشت‌ها

۱. یکی از کامل‌ترین تعاریفی که از نفس انسان و ابعاد وجودی آن موجود است، مربوط به روایتی از امام علی (ع)، در پاسخ به پرسش جناب کمیل یکی از اصحاب ایشان است. «کمیل می‌گوید: از امیر مومنان (ع) پرسیدم: ای امیر مومنان، می‌خواهم نفس مرا به من بازشناسانی، فرمودند: کدام نفست را خواهی به تو بشناسانم؟ گفتم: سرور! مگر آدمی را بیش از یک نفس است؟ فرمودند: کمیل نفس آدمی چهار است، نامی نباتی، حسی حیوانی، ناطق قدسی، و کلی الهی. و هر یک از این چهار نفس را، پنج قوه و دو خاصیت است: اما نامی نباتی را پنج قوه است، ماسکه، جاذبه، هاضمه، دافعه، مرابه و دو خاصیتش زیادت و نقصان است و از کبر سرچشمه همی گیرد. حس حیوانی را نیز پنج قوه است، شنوایی، بینایی، بویایی، ذائقه، و بساواپی و دو خاصیتش خرسندی است و خشم و از قلب سرچشمه می‌گیرد. ناطقه قدسی را هم پنج قوه است، اندیشه، بخاطر آوردن، دانش، حلم و هشیاری و این نفس از چیزی سرچشمه نگیرد و بیش از دیگر به نفس فرشتگان شبیه بود و خاصیت‌هایش عفت و حکمت است. اما نفس کلی الهی را این پنج قوه است، بقای در فنا، نعمت یافتن

در سلامت، عزت یافتن در ذلت و فقر در غنا و صبر در بلا و خواصش رضایت و تسلیم است. مبدء آن از خداوند است و به او نیز باز می‌گردد. خداوند فرمود: «و نفخت فیهِ من روحی» و نیز فرمود: «یا ایها النفس المطمئنه ارجعی الی ربک راضیه مرضیه» (سوره حجر/ ۲۹ و فجر/ ۲۷) و خرد در وسط این چهار است» (حسن‌زاده، ۱۳۷۷: ۸۲۴؛ مشکینی ۱۴۰۶: ۲۲۲ و مقدادی اصفهانی ۱۳۸۴: ۲۰۳).

۲. در هستی‌شناسی توحیدی موجودات کلمات الهی هستند و انسان به مقتضای حضور در عالم «کلمه الله» و در گفتگو با آیات و نشانه‌های الهی «کلمه الله» و از جهت علمی که به حقیقت همه اشیا و آیات و اسما الهی دارد مظهر اسم جامع الهی، یعنی «خلیفه الله» خوانده می‌شود (پارسانیا، ۱۳۸۳: ۲۵).

۳. از دیدگاه حکمای اسلامی مراتب هستی (حضرات خمه یا مراتب وجود که هریک را حضرت می‌نامند چون هر مرتبه جز ظهور و تجلی حق تعالی چیزی نیست) به قرار زیر است: عالم ملک یا جهان مادی و جسمانی، عالم ملکوت یا جهان برزخی، عالم جبروت یا عالم فرشتگان مقرب، عالم لاهوت یا اسما و صفات الهی، و عالم هاهوت یا ذات که همان مرحله غیب الغیوب ذات باری تعالی، ما فوق هر گونه اسم و رسم و تعیین و تشخیص است (مددپور، ۱۳۸۰: ۱۴۵).

۴. این راهبردها و راه کارها با مطالعه صورت گرفته بر پژوهش‌های حوزه معماری اسلامی تدوین شده است. مهم‌ترین منابع آن‌ها: ربیعی، ۱۳۸۸؛ ندیمی، ۱۳۸۰؛ بهزادفر، ۱۳۸۴؛ نقره‌کار، ۱۳۸۷؛ نقی‌زاده، ۱۳۸۶؛ نصر، ۱۳۷۵؛ تقدیر، ۱۳۸۵؛ مسابلی، ۱۳۸۸).

فهرست منابع و مراجع

۱. قرآن کریم
۲. اردلان، نادر و بختیار، لاله (۱۳۸۰)، *حس وحدت*، ترجمه حمید شاهرخ، انتشارات خاک، تهران.
۳. اکبریان، رضا (۱۳۸۸)، *قوه خیال و عالم صور خیالی آموزه های فلسفی-کلامی*، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۸: ۳۲-۳۰.
۴. ال هربرت، پتری (۱۳۸۹)، *آبراهام مازلو و خودشکوفایی*، ترجمه: مطهری طشی، جمشید، پایگاه اینترنتی حوزه، تاریخ دسترسی (۲۰/۴/۹۰).
۵. پارسا نیا، حمید (۱۳۸۳)، *هستی و هبوط انسان در اسلام*، دفتر نشر معارف، چاپ اول، قم.
۶. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸) *اسلام و محیط زیست*، مرکز نشر اسراء، قم.
۷. ----- (۱۳۸۴) *تفسیر انسان به انسان*، تنظیم: محمد حسین الهی زاده، انتشارات اسراء، چاپ چهارم، قم.
۸. ----- (۱۳۸۰)، *مجموعه آثار آیت الله جوادی آملی*، لوح فشرده اسراء، قم.
۹. حسن زاده آملی، حسن (۱۳۸۰)، *عیون، مسائل نفس و شرح آن*، ترجمه احمدیان ابراهیم، بابایی سید مصطفی، نشر بکا، قم.
۱۰. ----- (۱۳۷۷)، *هزار و یک نکته*، مرکز نشر فرهنگی رجاء، تهران.

۳۵. ندیمی، هادی (۱۳۸۰)، «بهاء حقیقت مدخلی بر زیبایی شناسی معماری اسلامی»، فصلنامه صفه، ۳۳: ۵۷-۴۷.
۳۶. نراقی، حمید (۱۳۴۸)، آثار تاریخی شهرستان های کاشان و نطنز، انجمن آثار ملی، تهران.
۳۷. نصر، سید حسین (۱۳۷۵)، هنر و معنویت اسلامی، ترجمه رحیم قاسمیان، دفتر مطالعات دینی هنر، تهران.
۳۸. نقره کار، عبدالحمید (۱۳۸۷)، درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی، انتشارات وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.
۳۹. ----- (۱۳۹۱)، رساله نظریه پردازی در محوریت تعامل انسان با ایده های فضایی - هندسی در معماری.
۴۰. نقی زاده، محمد و امین زاده، بهناز (۱۳۸۵)، «مدخلی برای تبیین معنای معماری»، دو فصلنامه مدرس هنر، دوره ۱، ش ۱: ۹۵-۸۱.
۴۱. ----- (۱۳۸۷)، شهر و معماری اسلامی. انتشارات مانی، اصفهان.
۴۲. ----- (۱۳۸۶)، ادراک زیبایی و هویت شهر در پرتو تفکر اسلامی. ناشر، سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، اصفهان.
۴۳. ----- (۱۳۹۱)، «تاملی در شناخت مبانی مسکن اسلامی ایرانی»، کتاب ماه هنر، شماره ۱۷۰.
۴۴. ----- (۱۳۸۲)، نیاز انسان امروز به هنر دینی، هنر دینی، ش ۱۵ و ۷۳-۱۶.

45. Ericson, Eric H. (1950), *Chidhood and Society*, Norton, New York.
46. Fromm, Eric (1950), *The Sane Society*, Reinhart, New York.
47. Gibson, J. J. (1977), *The theory of affordance*, In R. Shawand, J. Bransford (Eds). *Perceiving, Acting and Knowing*, Halsted, NewYork.
48. Gibson, J. J. (1979), *The Ecological Approach to Visual Perception*, Boston, HoughtonMifflin.
49. Leighton, Alexander H (1959), *My name is Legion: Foundations for a theory of Man in Relation to Culture*, basic books, New York.
50. Maslow, Abraham (1943), *Theory of Human Motivation*, Psychological Review 50: 370-396.
51. Maslow, Abraham (1954), *Motivation and Personality*, Harper& Row, New York.
52. Motalebi, G. (1998), *A theory of Meaning in Architecture and Urban Design: An Ecological Approach*, Unpublished PhD dissertation, Faculty of the Built Environment, The University of New South Wales, Sydney.
53. Porteous, C. Douglas (1977), *"Environments" In Environment and Behavior: planning and everyday Urban Life*, Reading, Mass: Addison-Weskey.

۱۱. حمزه نژاد، مهدی (۱۳۹۰)، اصول مفهومی-کاربردی طراحی بناهای مذهبی در مکتب شیعه (مقایسه مصلی، مسجد و مزار)، رساله دکتری، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران.
۱۲. ربیعی، هادی (۱۳۸۸)، جستارهایی در چیستی هنر اسلامی، متن ترجمه و نشر آثار هنری، چاپ اول، تهران.
۱۳. شاملو، سعید (۱۳۸۸)، مکتب ها و نظریه ها در روانشناسی شخصیت، انتشارات رشد، چاپ نهم، تهران.
۱۴. شجاعی، محمد صادق (۱۳۸۶)، «نظریه نیازهای معنوی از دیدگاه اسلام و تناظر آن با هرم نیازهای مازلو»، دو فصلنامه مطالعات اسلام و روانشناسی (۱)، صص ۸۷-۱۱۶.
۱۵. شولتز، دوان (۱۳۶۹) روانشناسی کمال، الگوهای شخصیت سالم، ترجمه گیتی خوشدل، نشر نو، تهران.
۱۶. شیرازی، صدرالدین محمد (۱۳۶۳) مفاتیح الغیب، تصحیح محمد خواجهی، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران.
۱۷. کلاتری، ابراهیم (۱۳۸۹)، «راهکارهای عینی پاسخ گویی قرآن به نیازهای انسان معاصر»، فصلنامه مطالعات تفسیری، (۱)۲: ۶۰-۳۵.
۱۸. لنگ، جان (۱۳۸۸)، آفرینش نظریه معماری، ترجمه علیرضا عینی فر، انتشارات دانشگاه چاپ سوم، تهران.
۱۹. مازلو، آبراهام (۱۳۷۵)، انگیزش و شخصیت، ترجمه احمد رضوانی، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد.
۲۰. ----- (۱۳۷۴)، افق های والا تر فطرت انسان، ترجمه احمد رضوانی، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد.
۲۱. مجلسی، محمد باقر (۱۳۸۴)، بحار الانوار، جلد ۶۲، انتشارات بیدار، قم.
۲۲. محمدی ری شهری، محمد (۱۳۷۹)، میزان الحکمه، ترجمه حمیدرضا شیخی، نشر دارالحدیث ج ۴، قم.
۲۳. محمودی، محمد مهدی (۱۳۸۴)، طراحی فضاهای آموزشی با استفاده از فرم های انعطاف پذیر، یافته های کاربردی پژوهش های علمی و فنی در زمینه فضاهای آموزشی و پرورشی، سازمان نوسازی، توسعه و تجهیزات مدارس کشور، تهران.
۲۴. مددپور، محمد (۱۳۸۰)، مباحثی در حکمت و فلسفه هنر اسلامی، موسسه اندیشه و فرهنگ دینی، چاپ اول، تهران.
۲۵. مرتضوی. شهناز (۱۳۸۰)، روانشناسی محیط و کاربرد آن، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
۲۶. مسائلی، صدیقه (۱۳۸۸)، «نقشه پنهان به مثابه دست آورد باورهای دینی در مسکن سنتی کویری ایران»، نشریه هنرهای زیبا، ۳۷: ۲۷.
۲۷. مشکینی، علی (۱۴۰۶)، مواظف العددیه، نشر الهادی، قم.
۲۸. مطلبی، قاسم (۱۳۸۵)، «بازشناسی نسبت فرم با عملکرد در معماری»، نشریه هنرهای زیبا، (۲۵): ۶۴-۵۵.
۲۹. ----- (۱۳۸۰)، «روان شناسی محیطی دانشی نو در خدمت معماری و طراحی شهری»، نشریه هنرهای زیبا، (۱۰): ۵۲-۶۷.
۳۰. مطهری. مرتضی (۱۳۷۷) اسلام و مقتضیات زمان، انتشارات صدرا، چاپ چهاردهم، تهران.
۳۱. ----- (۱۳۸۹)، انسان در قرآن، انتشارات صدرا، چاپ سی و پنجم، تهران.
۳۲. مطهری طشی، (۱۳۸۹)، نقد و بررسی بعضی نظریات مازلو، پایگاه اینترنتی حوزه، تاریخ دسترسی (۲۰/۴/۹۰).
۳۳. مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۸۸)، معارف قرآن، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، چاپ دوم، قم.
۳۴. مقدادی اصفهانی، علی. (۱۳۸۴)، نشان از بی نشان ها، ج ۱، نشر جمهوری، تهران.